

Elnarə Qaraqözova
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi

yönləri ilə aks olunmuşdur. Vaqif Səmədoğlunun poeziyasında su arxetipi xüsusilə intensiv işlənir. Şair üçün dəniz həyatın, ömrün simvoludur. Vaqif Səmədoğlu üçün yağış "şüur seli"dir, şüuraltıda unudulmuş, yaxud unudulduğuna inandığı hisslərin, duyğuların geri-dönüşüdür.

Ədəbiyyatda rast gəlinən maraqlı obrazlardan biri olan dərviş obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında ikili - mənfi və müsbət kontekstdə

müasir ədəbiyyatda məktub daha yeni və fərqli funksiyada çıxış edir: insanın özü ilə dialoq vasitəsi. Burada diqqətə çatdırmaq istərdik ki, bu insanın sadəcə özü ilə deyil, şüuraltısı ilə dialoq şəklində təzahür edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünası və yazıçısı A.Talıbzadənin "Kəpənək modeli-102" əsərində qəhrəman öz uşaqlığı ilə "e-mail" vasitəsi ilə məktublaşır. Əsərdə Oqtay öz uşaqlığı olan Əsədə eyni zaman

Müasir ədəbiyyatda məktub daha yeni və fərqli funksiyada çıxış edir: insanın özü ilə dialoq vasitəsi. Burada diqqətə çatdırmaq istərdik ki, bu insanın sadəcə özü ilə deyil, şüuraltısı ilə dialoq şəklində təzahür edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünası və yazıçısı A.Talıbzadənin "Kəpənək modeli-102" əsərində qəhrəman öz uşaqlığı ilə "e-mail" vasitəsi ilə məktublaşır. Əsərdə Oqtay öz uşaqlığı olan Əsədə eyni zaman

Məsudun 2000-ci illər yaradıcılığında hipermatn nümunələrinə rast gəlinir. Məsələn, yazıçının 2003-cü ildə qələmə aldığı "Can üstə" adlı hekayəsi və eyni adlı pyesi buna bariz nümunədir. Qeyd edək ki, hekayə daha çox realist notlar üzərində köklənib. Afaq Məsudun eyni adlı və eyni mövzulu pyesində isə hadisələr bir qədər fərqli şəkildə cərəyan edir. Pyes sələfi olan hekayədən fərqli olaraq mistik məqamlarla zəngin

ARXETİPLƏR - milli ədəbiyyatın identifikatoru

Ədəbiyyatşünaslıqda ədəbiyyatın tədqiqi üçün müxtəlif dövrlərdə fərqli

konsepsiya və metodlardan istifadə edilmişdir. XX əsrdən etibarən ədəbi mətnlərin tədqiqinə digər istiqamətlərlə yanaşı psixanaliz mövqeyindən yanaşma da aktuallaşmışdır. Z.Freydin müəllifi olduğu psixanalizlə bağlı tədqiqatları yeni müstəviyə çıxaran Yunqun fərziyyəsinə görə kollektiv şüursuzluq ilkin psixi obrazlar olan arxetiplərdən ibarətdir.

Anadangəlmə fikir və təəssüratlar olan arxetiplərin sayəsində biz rastlaşdığımız konkret situasiyalara müəyyən emosiya və davranışlarla cavab veririk. Müasir dövrdə arxetiplər və arxetipik motivlər bir çox ədəbiyyatşünaslar, sənətşünaslar, psixoloqlar, psixiatrlar, marketoloqlar və filosoflar tərəfindən öyrənilməkdədir. Ümumiyyətlə, arxetiplərə maraq yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, ümumdünya ədəbiyyatşünaslığında son dövrlərdə xüsusilə aktualıq kəsb edir və bu sahədə tədqiqatlar getdikcə artmaqdadır. Bu sahədə dünya ədəbiyyatlarının bir-biri ilə əlaqələri daha da möhkəmlənir və digər ədəbiyyatları öyrənən tədqiqatçılar müəyyən süjetlərin müxtəlif ədəbiyyatlarda fərqli formalarda təkrarı məsələsinə diqqət ayırmağı vacib hesab edirlər. Dünyada gedən qloballaşma və beynəlmilləşmə prosesləri fonunda müxtəlif ədəbiyyatlar arasında əlaqələrin intensivləşməsi özünü daha qabarıq biruzə verməyə başlamışdır. Bu səbəbdən də bir tərəfdən dünya ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı müqayisə və təhlilləri təmin edən, digər tərəfdən milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğunu vurğulayan arxetiplərin araşdırılması vacib məsələlər sırasına daxildir.

Azərbaycan ədəbiyyatında arxetiplərin əksi özünü iki səviyyədə göstərir:

1) Müəyyən arxetiplərin əsərlərdə birbaşa istifadəsi. Məsələn, dəyirman arxetipi, dərviş arxetipi, ağac arxetipi, su arxetipi, "oxşar" arxetipi, "əlyazma" arxetipi və s.

2) Arxetipik bir süjetin, obrazın yeni yaradılan əsərdə tam fərqli şəkildə, yeni formada göstərilməsi.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində su arxetipi çox intensiv işlənir. Elçinin "Dəyişmə" hekayəsində su arxetipi bütün

təsvir olunur. Müdrik qoca arxetipinin modifikasiyası olan bu obraz yalnız folklor mətnlərində deyil yazılı ədəbiyyatda da metamorfoza uğrayır. İsa Hüseynovun "Məhşər" romanında da iki fərqli səciyyədə təqdim olunur: hürufi-sufi dərvişlər və Əmir Teymurun qara dərvişləri. Birincilər ilahi eşqin, haqq yolunun dərvişləridir, ikincilər isə casus və

zəlməkərlərdir. M.F.Axundovun "Hekayəti Müsyö Jordan Həkimin Nəbatat və Dərviş Məstəli Şah Cədikuni Məşhur" əsərində dərviş Məstəli şah da cadugərliklə məşğul olur. Maraqlıdır ki, Kamal Abdullanın "Səhrbazlar dərəsi" əsərində də dərvişlər səhrbaz, şaman funksiyasını yerinə yetirirlər.

Ədəbiyyatımızda rast gəlinən maraqlı arxetiplərdən biri olan dəyirman arxetipi də ambivalent keyfiyyətə malikdir. İlkin etapda təkrarı məsələsinə diqqət ayırmağı vacib hesab edirlər. Dünyada gedən qloballaşma və beynəlmilləşmə prosesləri fonunda müxtəlif ədəbiyyatlar arasında əlaqələrin intensivləşməsi özünü daha qabarıq biruzə verməyə başlamışdır. Bu səbəbdən də bir tərəfdən dünya ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı müqayisə və təhlilləri təmin edən, digər tərəfdən milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğunu vurğulayan arxetiplərin araşdırılması vacib məsələlər sırasına daxildir.

Türk mifoloji təfəkkürü ilə bağlı arxetiplərdən biri olan ağac XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maraqlı və dolğun yaradıcılığı ilə özünəməxsus yer tutan Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında geniş işlənmə təzyiqinə malikdir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında ağac arxetipi aşağıdakı formalarda təzahür edir:

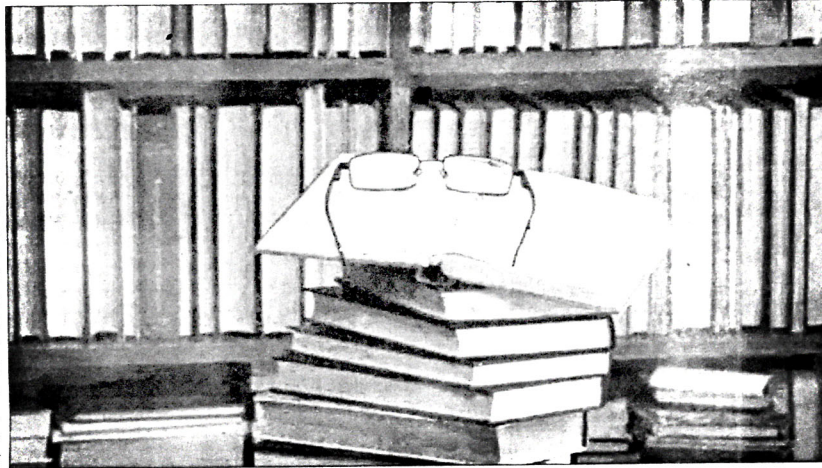
Eşq həyat ağacına, insanlar isə bu ağacın barına bənzədilir.

İnsan ağacla eyniləşdirilir, ağac insanın simvoluna çevrilir.

İnsan ömrü ağaca, yarpaqlar isə ömrün günlərinə bənzədilir.

Ağaca bənzədilmə çox zaman birliyi, bir kökdən gəlməni vurğulayır.

Bir çox mədəniyyətlərdə insanın və heyvanların "oxşar"larının

dullanın "Yarımqıç əlyazma" və L. Feyxtvangerin "Yalançı Neron" əsərlərinin təmsalında maraqlı nəticələr əldə etməyimizə imkan yaradır. Fikrimizə, hər iki oxşarın - Xızırın və Terensinin ölümü arasındakı fərq və oxucunun (ələcdə yazıçının) bu obrazlara münasibəti onların oxşar (kölgə) rolunu oynadıqları zaman həm də daxilindəki kölgələri ilə apardıqları mübarizənin yekununa kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında rast gəlinən maraqlı arxetiplərdən biri də "əlyazma" arxetipidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu arxetip XX əsr ədəbiyyatında da özünəməxsus şəkildə təzahür etmişdir. Rus ədəbiyyatında M. Bulqakovun yaratdığı və müəyyən məqamlarda Hötenin "Faust"u ilə səsleşən "Master və Marqarita" romanında da əsas obrazlardan biri "əlyazma"dır. Ədəbi mətnlərdə "əlyazma" arxetipinin bir neçə növü öz əksini tapmışdır. Bu təzahürələrindən biri də məktubdur. "Əlyazma"nın bu növü əsasən şəxsi xarakter daşıyır. Gündəlik bu baxımdan daha da mübəhəmdir. Əgər digər növlərinin nə vaxtsa sosiallaşması, cəmiyyətə təqdimi nəzərdə tutulursa, gündəlik məxfilik pərdəsi altında gizlənir. Fikirləri daha sərbəst, cəllənməmiş olduğu gündəlikdən fərqli olaraq məktubda müəyyən qayda-qanun gözlənilir. Hətta tarixən məktubun şablon formaları, ifadələri də yaranmışdır ["Poçt qutusu" hekayəsindəki məktub şablonu və s.].

kəsiyində təsvir olunur. Əvvəlki zaman-məkan ardıcılığı pozulur, müxtəlif zamanlarda baş vermiş və ya baş verə biləcək hadisələr bir zaman dilimində paralel şəkildə göstərilir.

Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərində də itmiş "əlyazma" obrazı təsvir olunmuşdur.

"Əlyazma" arxetipinin tədqiqi baxımından U.Ekonun "Qızılgülün adı" və K. Abdullanın "Yarımqıç əlyazma" əsərlərinin müqayisəsi maraqlı məqamları üzə çıxarmaqda üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. U. Ekonun təsvir etdiyi "əlyazma" yə-narə qülə dönmə, K. Abdullanın tapdığı "əlyazma" yenidən "əlyazma"lar fondunda nəməlum və isimsiz şəkildə vartığını davam etdirir. Əgər Eko oxucuya "əlyazma"nın son taleyini göstərsə, K. Abdulla oxucunu "əlyazma"nın taleyi ilə bağlı fikirlərlə baş-baş qoyaraq əsərini tamamlayır. Məntiqi olaraq "əlyazma"nın sonrakı taleyi ilə bağlı müxtəlif oxucu versiyalarını və beləliklə əsərin mümkün sonluq variantlarını meydana gəlir. Belə demək mümkündürsə, əsərin virtual həyatı davam edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında "fanat mətni" - "fan-fiction" və "hipermətn". "Hipermətn" anlayışı elmə XX əsrin 60-80-ci illərində Teodor Nelson tərəfindən daxil edilmişdir. Onun fikrincə "hipermətn" in əsas xüsusiyyəti ardıcılığın olmaması və istifadəçinin mətnə gözlənilməz keçid etməsindən ibarətdir. Azərbaycan ədəbiyyatında Afaq

bir əsərdir. Hekayə qoca ilə yazıçı arasında dialoq yaranmır, pyesdə isə qoca ilə yazıçı açıq mükəliməyə girişirlər və hər biri özünü haqlı çıxarmağa çalışır. Afaq Məsudun hər üçünün qəhrəmanı eyni obraz - Qulam Hüseynli olan "Müvəkkil Vaysman", "Dahi" və "S.V.A.C.O." hekayələri də Azərbaycan ədəbiyyatında hiper-mətnin ilk nümunələrindən hesab oluna bilər.

Fan - ingiliscə "fanat", "azərkeş", "ventilyasiya"; "fiction" isə "bədiəi əsər" deməkdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında bu forma yeni yarandığından və buna uyğun gələn termin olmadığından bu janra uyğun əsərləri dünya ədəbiyyatında qəbul olunmuş şəkildə "fan-fiction" ("fanat mətni") kimi qeyd etmək, mötərizədə isə kəlkə yolu ilə tərcümə olunmuş variantını göstərmək qərarına gəlirik. "Fan-fiction" ("fanat mətni") hər hansı məlum əsərə oxucular tərəfindən düzəlişlərin edilməsidir. Oxucu əsərdə hansısa obrazın taleyini dəyişdirə, yaxud tam fərqli xarakter təqdim edə bilər. Belə ki, oxucu əsəri oxuyarkən onun mətnə öz münasibəti yaranır və o öz versiyasını "fan-fiction" ("fanat mətni") vasitəsilə təqdim edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında professional yazıçılar tərəfindən kanonik mətnlər əsasında yazılan "fan-fiction"lara misal olaraq K. Abdullanın "Yarımqıç əlyazma", İlqar Fəhminin "Qarğa yuvası", Günel Anarqızının "Altıncı", Ziyad Quluzadənin "Kəpənəkdoğan", Mir-məhdli Ağaoğlunun "Görüş" romanlarını göstərmək olar.

Beləliklə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hal-hazırda XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında arxetipin iki yeni təzahür forması - "fan-fiction" ("fanat mətni") və "hipermətn" özünü göstərməkdədir. Arxetipin yeni formada təzahürlərinin tədqiqindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının növbəti inkişaf mərhələlərində arxetiplərin yeni struktur formalarının meydana çıxması mümkündür.